

ТРУДОВИЯТ ПАЗАР НА БЪЛГАРИЯ - ИНТЕГРАЦИОННИ ПРОБЛЕМИ И РЕШЕНИЯ

Анализирано е състоянието на трудовия пазар в България през призмата на базовите критерии за присъединяване към ЕС и изискванията за равнопоставеност на страните. Очертани са проблемни сфери като устойчиво неравновесие между търсене и предлагане на труд, ниска трудова активност, неефективно реструктуриране на заетостта, значително изоставане в развитието на високотехнологичен тип заетост и изоставащо развитие на качеството на човешкия потенциал. Посочена е необходимостта от преориентиране на регулациите в трудовия пазар с оглед доближаване до критериите за членство в ЕС към намаляване на скритата заетост, повишаване на адаптивността на работната сила и ориентиране на активните политики на пазара на труда към целеви подбор на рисковите групи.

JEL: J21; F15

Изграждането на пазарна икономика в България, протичащо в условия на ускорена глобализация и интеграция, изисква ясно виждане за перспективите в развитието на трудовите пазари като елементи на единното европейско икономическо стопанство.

Икономическата интеграция носи както предимствата, така и ангажименти с произтичащи финансови разходи. В този смисъл мотивацията за присъединяване може да бъде резултат на баланс между бъдещи икономически изгоди и ползи, съпоставени с настоящи разходи и загуби. За някои страни обаче присъединяването е и наложителна необходимост, свързана с възможности за по-нататъшно развитие на изграждащите се пазарни структури и отношения. Една от тях е и България. Налице е национално съгласие и политическа воля за икономическа интеграция, в процес на развитие са преговори за хармонизиране на законодателни и институционални рамки. Протичат процеси на адаптация в различните сфери на икономическия живот, в т. ч. и в трудовите пазари.

Възможностите за създаване на единен европейски трудов пазар на този етап се свързват с дейности по синхронизиране на образователните и социалните системи, хармонизиране на движението на хора с цел балансиране на заетостта и намаляване на безработицата. Жизненото равнище, социалната защита, условията на труда, равнопоставеността в трудовия пазар са все елементи от цялостната мозайка, която трябва да бъде сглобена, за да се постигне единното цяло в тази област на икономическия и социалния живот. България има редица проблеми в посочените области. Тяхното ясно дешифриране и разкриването на възможности за преодоляването им би спомогнало за ускоряване на интеграционните процеси.

Основни критерии за готовност за присъединяване

Стъпките към изграждане на единен европейски трудов пазар намират отражение в документите на поредица от форуми на висше равнище на ЕС.¹ Конкретните политики и действия на страните-членки на ЕС са отразени в “планове за действие”. За страните в преход готовността за присъединяване се оценява на базата на ежегодните прегледи на политиката по заетостта на Европейската комисия в контекста на приетите в Партньорство за присъединяване критерии.

Базовите критерии включват: мобилност, адаптивност и квалификация на работната сила, формулиране на адекватни политики и институции за изграждане на гъвкав трудов пазар. Редица конкретни количествени и качествени показатели, обект на постоянно наблюдение, показват промените и тенденциите на развитие на пазара на труда и служат за оценка на прогреса. Тук се включват динамиката на населението и неговото движение, равнището на заетост и динамиката на структурите ѝ, равнището на безработица и политиката за въздействие, равнището на икономическа активност, образователното равнище и квалификационните структури на населението и т.н.

Докладът за заетостта в Европа (2002 г.) на Европейската комисия откроява следните основни проблеми в развитието на трудовите пазари в страните-членки: усъвършенстване на структурата на пазарите на труда в посока към по-гъвкавата им адаптация към бизнес цикъла; поддържане на икономически растеж, създаващ работни места; повишаване на икономическата активност и насърчаване на продължителна трудова активност и сред хората в пенсионна възраст; увеличаване на инвестициите в човешкия капитал; намаляване на регионалните различия в трудовите пазари; повишаване на качеството на работните места и т.н.

Тези цели намират конкретни цифрови измерения.² През 2001 г. при икономически растеж от 1.7% заетостта е нараснала с 1.2%, или с 2 млн. работни места. Това на практика означава постигане на икономически растеж, благоприятстващ създаването на заетост, и въпреки че постигнатото е по-ниско от предвиденото, очакванията за 2002 са за растеж от 1.5 и 2.9% през 2003 г. и нарастване на заетостта от 0.3% през 2002 и 1% през 2003 г. Коефициентът на заетост през 2001 г. в ЕС е 64%, вкл. 55% за жените и 73% за мъжете. Този коефициент показва съществени различия при отделните възрастови групи, като той е най-нисък за групата 55-64 г. (39%), което обяснява и насърчаването на политики за неговото повишение.

Постигането на равнище на заетост от 70%, формулирано като цел на европейския трудов пазар за 2010 г. от форума в Лисабон (2000 г.), изисква

¹ Началото е заложено в Бялата книга на ЕС, следват форумите от Лисабон (2000 г.), Стокхолм, Ница, Лаакен (2001 г.).

² Тези и следващите данни са от Employment in Europe 2002. Recent Trends and Prospects, ЕС, 2002, р. 8-22.

създаване на 15 млн. работни места за периода 2002-2010 г. и растеж на заетостта с 6 процентни пункта за осем години. Специална целева група по отношение постигане нарастване на заетостта е тази на възрастните работници, чието равнище на заетост трябва да нарасне от 38.6% (2001 г.) до 50% през 2010 г. За повишаване на квалификационната структура на работната сила, която сега включва 40% нискоквалифицирана (в т.ч. 20% нискоквалифицирани във възрастовата група 25-30 години), се предвижда акцент в политиката за обучение по време на целия трудов живот.

Инвестициите в човешкия капитал за 1995 - 2001 г се измерват с ръст на работните места във високотехнологични сектори от 2.2% и в наукоемките услуги от 2.9%, което представлява 20% от всички работни места, създадени в този период. Подобна тенденция ще продължи да се развива и в бъдеще с цел повишаване производителността на труда и подобряване качествена структура на работната сила.

Безработицата в ЕС през 2001 г. е 7.4% и остава над равнището на тази в САЩ и Япония. Дългосрочната безработица се измерва с 3.3% от работната сила, като показва някои съществени регионални различия. Целта е процесът на повишаване на заетостта да продължава да намалява както общото равнище на безработица, така и да се смекчават регионалните различия и особено да се намали дългосрочната безработица там, където равнището ѝ е над средното за Общността - Италия, Испания и Гърция.

Състоянието на пазарите на труда в страните, които са в процес на преговори за присъединяване, показва съществени отклонения по отношение равнище на заетост, равнище на безработица, структури на заетостта по сектори на икономика, качествено равнище на работната сила и най-вече - ниско равнище на доходи и бедност, особено в тези с доминиращ аграрен сектор в икономиката. Така картината на обединена бъдеща Европа показва, че присъединяването на кандидатстващите страни ще намали общото равнище на заетост с 1.5 процентни пункта и ще засили структурните различия в заетостта. Смята се също, че с присъединяването отклонения в доходите ще нараснат, като 10% от най-бедното население в обединена Европа (включваща 27 страни-членки) ще имат доход 31% от средния, докато сега той е 61% (Европа от 15 страни-членки).

Очевидно е, че не само държавите-кандидатки ще трябва да направят поредица от усилия и финансови разходи за подготовката за членство, но и ЕС ще поеме както ползите, така и негативите от присъединяването.

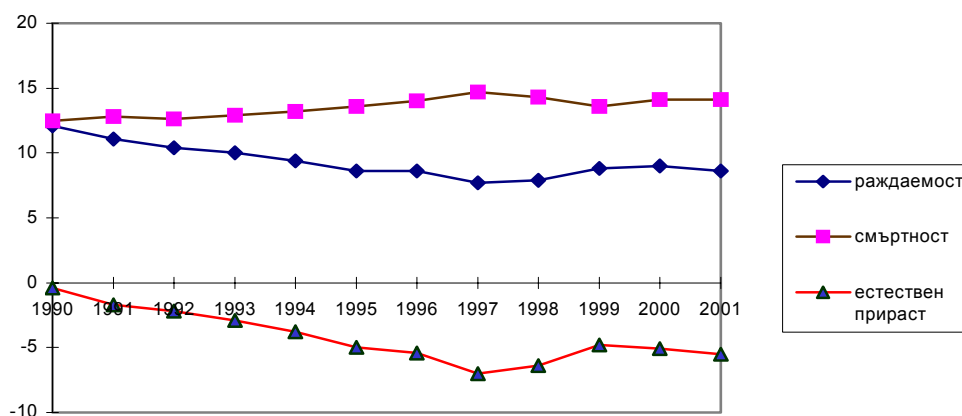
Какво е състоянието и тенденциите в развитието на българския трудов пазар на фона на откритите приоритети и цели на развитие на европейския?

Негативни демографски показатели, водещи до намаляване на трудовите ресурси и застаряване на човешкия капитал

Демографското развитие на България се характеризира с неблагоприятни тенденции, свързани с намаляваща раждаемост и нарастваща смъртност, в

резултат от което е налице устойчив процес на застаряване на населението. Съществен принос за това има и активната емиграция, особено от последните 12 години. В структурата на емигриращите значителен дял заемат младите хора, което допълнително предпоставя намаляваща раждаемост на българско население. Наблюдават се и редица други негативни тенденции, засягащи качествените аспекти на трудовия потенциал - към дълготрайно влошаване равнището на образование, квалификация, здравен статус и т.н.

Според данни от преброяването населението на страната намалява от 8949 хил. (1985 г.) до 7974 хил. човека през 2001 г. (фиг. 1).³

Фиг. 1. Динамика на раждаемостта, смъртността и естествения прираст на населението в България в периода 1990-2001 г.

Статистическите данни показват, че за последните десет години смъртността нараства от 12.5 на хиляда човека от населението на 14.1. Същевременно раждаемостта намалява от 12.1 на 8.6 на хиляда човека. В резултат естественият прираст на населението достига -5.5 на хиляда през 2001 г.

В демографски план характерни особености, наред с вече посочените, са още промените в модела на възпроизводство от традиционно семейно към несемейно, което увеличава дела на децата, растящи в бедност, и увеличава социалните помощи за самотните майки. Промените в икономическата и социалната среда намират отражение и в нарастването на броя на изоставените деца, вкл. и поради финансова невъзможност за издръжка. Редица социологически изследвания от последните години алармират обществото за повишаващата се бедност, особено сред многодетните семейства, и превръщането ѝ в модел на възпроизводство.⁴

³ Статистически справочник 2002. С., НСИ, с. 7.

⁴ Например изследването на Световната банка Poverty in Bulgaria, 2002.

Явления с отрицателни средносрочни и дългосрочни аспекти са още нарастването на наркоманията, вкл. и сред децата, увеличаването на проституцията, изнасилване на деца, семеен тормоз, отпадане от училища, скитничество, безпризорност и т.н. Всичките тези негативи рефлектират не само в количественото намаляване, но и във влошеното качество на възпроизводство като физически, психически, морален и здравен статус на населението.

Емиграцията на българското население и нейното отражение върху демографското, икономическото и социалното развитие на страната е съществен проблем, засега все още извън фокуса на обществото. По данни на Международната организация за миграция средният миграционен потенциал за България възлиза на 22.5% от населението в трудоспособна възраст,⁵ т.е. почти една четвърт от това население има нагласи и готовност да напусне страната. Високата емиграционна нагласа и значителните потоци реална емиграция, наброяваща около 600 хил. човека за периода 1989-2000 г., показват, че населението и в бъдеще ще продължава да намалява поради механично изтичане на хора от страната. Характерът на емиграцията, определен като "временна трудова емиграция", не бива да омаловажава сериозните негативни последици от източването на трудов потенциал. Оценката на "ползите" от емиграцията на работна сила, които се свързват с придобито образование и квалификация, получаването на доходи, част от които се трансферират в България, и "загубите", произтичащи от "износа" на трудов потенциал и неизползването му в страната, като правило е индиректна и намира отражение в динамиката на жизненото равнище. Като се има предвид нарастващото обедняване и неясните хоризонти за бъдещ просперитет, на този етап емиграционните вълни и нагласи дават основание да се смята, че емиграцията се явява повече като "стратегия за жизнено оцеляване" за почти една четвърт от населението на страната.

Прогнозите за динамиката на населението на базата на съществуващите тенденции сочат, че населението на България в дългосрочна перспектива ще продължава да намалява и през 2020 г. ще спадне до 6611 хил. човека.⁶ Същите тенденции показват и редица други прогнози на Националния статистически институт и Института по демография към БАН. Това означава, че икономическото и социалното развитие на България трябва да се съобрази с намаляващия приток на трудов ресурс и съществените промени в неговата структура. Социалните разходи на държавата ще се увеличават във връзка с издръжката на старите хора, докато икономическото развитие няма да може да разчита на екстензивен растеж от трудови ресурси, а главно на нарастваща производителност на труда.

⁵ Изследване на Международната организация за миграция, март 2001 г. Подобни изследвания се провеждат периодично за оценка на потенциалните миграционни нагласи на населението на възраст 18-60 години. За нашата страна такива изследвания са правени през 1992, 1996 и 2001 г.

⁶ Вж. *Hristov, E., I. Beleva*. The declining birth rate in Bulgaria - demographic and socioeconomic effects. - In: *Der Donauraum*, IDM, Wien, 2001, N 4, p. 21-29.

Намаляващият човешки потенциал засега не се отразява съществено върху баланса на трудовите ресурси. Населението в трудоспособна възраст все още нараства в резултат на това, че в трудоспособна възраст навлизат лица от периоди на по-висока раждаемост.

Таблица 1

Население под, в и над трудоспособна възраст - структура

Показатели	1990 г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.	2001 г.
Население – общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Население под трудоспособна възраст	21.6	21.1	20.5	20.0	19.5	19.0	18.5	18.1	17.6	17.2	16.9	16.4
Население в трудоспособна възраст	55.4	55.6	55.7	56.0	56.1	56.5	56.9	57.3	57.6	58.0	58.3	59.6
Население над трудоспособна възраст	22.9	23.2	23.6	23.9	24.0	24.3	24.4	24.5	24.6	24.7	24.8	23.8

Източник: Статистически справочник, НСИ, 1994, с. 52; 1997, с. 8-9, 1992, с. 23; 1997, с. 8; 2000.

Населението в трудоспособна възраст както в абсолютен брой, така и като относителен дял в общото население нараства до 2000 г., след което абсолютният му брой започва да спада и през 2001 г. то наброява 4 732 445 човека (4 748 150 през 2000 г.).

Проследяването на демографските тенденции, състоянието на човешкия потенциал и неговото използване показва, че България ще се присъединява към европейското стопанство със застаряващи трудови ресурси и влошаващо се качество на човешкия потенциал. Намаляващият прираст на населението ще ограничи възможностите за растеж от гледна точка на трудовите ресурси. Влошаването на качествените параметри на възпроизводство на трудовите ресурси и изключително високото равнище на неизползването им са допълнителни неблагоприятни фактори не само по отношение на икономическия растеж, но и от гледна точка на целите на интеграционните процеси. Тези проблеми са съществена пречка пред присъединителния процес, особено що се отнася до качественото възпроизводство на трудовите ресурси и тяхното ефективно използване.

Устойчиво неравновесен пазар на труда

Пазарът на труда показва състояние на продължителни и устойчиви количествени и качествени дисбаланси. Търсенето на труд остава ниско в сравнение с предлагането, поради което безработицата в България има едно

от най-високите равнища в сравнение с останалите страни в преход от Централна и Източна Европа.

Таблица 2

Равнище на безработица в някои от страните в
Централна и Източна Европа

Страни	1992 г.	1996 г.	1998 г.	2000 г.	2001 г.
Албания	12.4	11.7	12.6	15.2	...
България	15.3	12.5	12.2	17.9	17.3
Чехия	2.6	3.5	7.5	8.8	8.9
Унгария	12.3	10.5	9.1	8.9	8.0
Полша	14.3	13.2	10.4	15.1	17.4
Румъния	8.2	6.6	10.3	10.5	8.6
Словакия	10.4	12.8	15.6	17.9	18.6
Словения	13.3	14.4	14.6	12.0	11.8
Естония	1.6	5.6	5.1	7.3	7.2
Латвия	2.3	7.2	9.2	7.8	7.7

Източник. Economic Survey of Europe 2002. United Nations, N 1, p. 235.

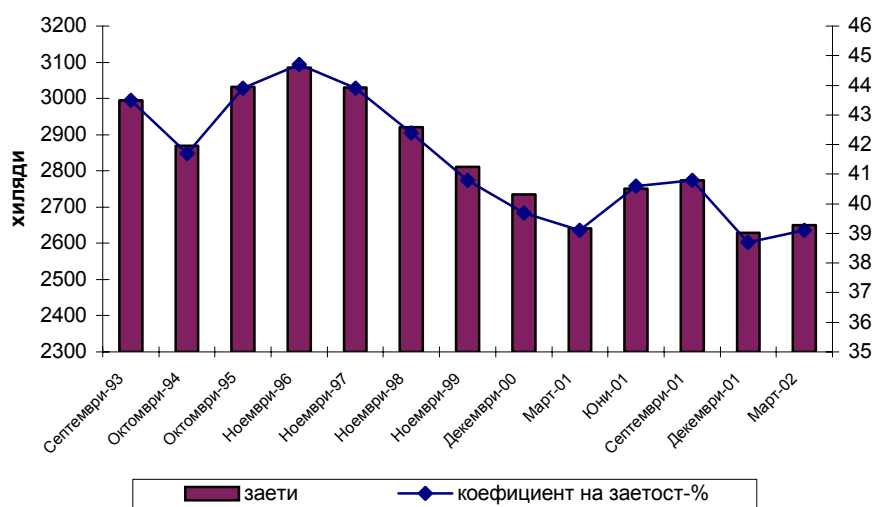
Периодът на преход в България се характеризира с един от най-високите спадове на заетостта - повече от една четвърт за последните 12 години. Регистрираното нарастване на заетите през 2000 и 2001 г. е незначително, предвид на много ниската база, и очевидно достигането на предстартовото равнище на заетостта няма да бъде осъществено дори в средносрочна перспектива.

Ниска трудова активност

Коефициентът на икономическа активност (съотношението между работната сила и населението на възраст 15 и повече години) през септември 2001 г. е 50.2 и показва слаби тенденции към нарастване в сравнение с предходни периоди. Тази тенденция е положителна, ако придобие устойчив характер, тъй като един съществен проблем на пазара на труда е свързан с нарастващия брой на т.нар. "обезкуражени лица", т.е. хора, които не виждат смисъл от регистрация в бюрата по труда като безработни или които имат заетост в сенчестата икономика. Броят на обезкуражените лица през септември 2001 г. е 390 хил. (196.8 хил. през октомври 1994г.), а този на заетите в сенчестата икономика по експертни оценки е около 1 млн. човека. Наличието на такава сериозна по размер трудова армия извън възприетите правила за трудови отношения показва, че са налице поредица от проблеми по отношение на регистрацията на стопанските субекти и тяхната заетост, данъчно облагане, нормативно и институционално обслужване на пазара на труда, които рефлектират в нарастваща трудова демотивация и/или нежелание

да се възприемат съществуващите икономически правила. Дешифрирането на тези проблеми и последователните стъпки за тяхното решаване е наложителен приоритет в политиката не само на трудовете, но на икономическите отношения в страната.

На фиг. 2 е показана динамиката на заетостта и на коефициента на заетост на трудоспособното население. Ясно се очертава резкият спад и на двата показателя и слабото възстановително развитие през последната година, но то е все още много далеч от равнището в началото на прехода.

Фиг. 2. Динамика на заетостта и коефициент на заетост в България

Неефективно преструктуриране на заетостта

Друг проблем, който допринася за дълготрайното неравновесие на трудовия пазар от страна на търсенето на труд, е продължаващата неясна стратегия за структурата на българската икономика и последващата невъзможност да се прогнозира и преструктурира предлагането на труд. Няколко сериозни въпроса подлежат на преосмисляне в най-близка перспектива: за ефективността на приватизацията от гледна точка на създаването на работни места и стимулиране търсенето на труд; за ролята на малките и средните предприятия като генератори на нови работни места, за отрасловата структура на икономиката и перспективите пред търсенето на труд в България. Какво по-точно се има предвид.

Първо, развитие на приватизационните процеси не заради самата смяна на формата на собствеността, а за промяната ѝ с по-ефективна форма, която да доведе до повишаване на производителността на труда и до

перспективно развитие на производството с оглед разкриване на нови работни места в бъдеще.

Второ, преоценяване на възможностите на малките и средните предприятия да бъдат ефективни и проспериращи и от гледна точка на заетостта. Съществуващата сега структура на тези предприятия показва изключително ниска заетост без перспективи за нейното развитие на качествено равнище. Насочването на структурните фондове към такъв вид предприятия трябва да има за критерии възможностите им да създават нови високоэффективни работни места, с достатъчно голяма международна конкурентоспособност. Необходимо е тук да се включват и инвестициите в кадровото развитие, разработването и внедряването на програми за развитие на персонала, поддържането и повишаването на неговата квалификация и преквалификация.

Трето, очертаване на ясна политика за структурното преустройство на икономиката и подобряване на възможностите за планиране потребностите от труд.

Таблица 3

Изменения в структурата на заетостта по сектори на икономиката
(структура - в %)

Заети	1990 г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.	2001 г.
Всичко	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Индустрия	44.7	41.5	38.8	36.8	35.0	33.8	33.1	27.5	26.5	26.2	24.0	23.4
Селско стоп.	18.4	19.5	21.2	22.1	23.1	23.8	23.9	25.3	26.1	26.6	26.2	26.3
Услуги	36.7	38.8	39.9	41.0	41.8	42.3	42.9	47.0	47.3	47.1	49.7	50.3

Структурата е изчислена въз основа на данни от НСИ и Статистически справочник за съответните години.

Продължаващият процес на "деиндустриализация" на икономиката, протичащ под въздействието на редица вътрешни и най-вече външни фактори, намира израз в намаляването на заетостта в индустрията с 21.3% за периода 1990-2001 г.

В сектора на услугите заетостта нараства както в абсолютен размер, така и като относителен дял и заема повече от половината от общата заетост с брой на заети почти 1.5 млн. човека. Проблемите на този сектор по отношение на заетостта са свързани с неговата структура - новоразвиващите се услуги са нискотрудоемки; закриват се или се реструктурират високо-трудоемки услуги; част от заетостта в сектора на услугите е "скрита"; нарастването на обема на услугите не съответства с неговото качество.

За периода 1990-2001 г. заетостта в селското стопанство нараства с около 8.0%. Обикновено това се свързва с увеличаване обема на селскостопанското производство, при равни други условия, или с повишаване на неговата трудоемкост.

Съпоставката на динамиката на структурните изменения на заетостта и на брутната добавена стойност може да даде по-ясен отговор за причините и последствията от изменението на заетостта по сектори на икономиката.

Данните в табл. 4 показват, че за периода 1997-1999 г. намаляването на заетостта в индустрията с 1.3 процентни пункта е довело до нарастване на брутната добавена стойност с 1.4 процентни пункта, при равни други условия, а за периода 2000-2001 г. цифрите са съответно 2.9 и 2.3 процентни пункта.

В сектора на услугите в периода 1997-1999 г. повишаването на относителния дял на заетите с 4.9 процентни пункта, при равни други условия, е довело до увеличаване на дела на услугите в брутната добавена стойност с 10.2 процентни пункта, а за периода 2000-2001 г. резултатите са съответно 3.2 и 2 процентни пункта.

Таблица 4

Изменения в структурата на заетостта и брутната добавена стойност по сектори на икономиката

	1997 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.	2001 г.
Заети по сектори					
Индустрия	27.5	26.5	26.2	24.0	23.3
Селско стопанство	25.3	26.1	26.6	26.2	26.3
Услуги	42.9	47.3	47.1	49.7	50.3
Брутна добавена стойност					
Индустрия	28.2	28.7	26.8	29.1	28.5
Селско стопанство	26.6	21.1	17.3	13.9	13.6
Услуги	45.2	50.2	55.9	57.0	57.9

По данни от Статистически справочник, 1999,2000, 2001 и 2001 г.

Нарастването на дела на заетостта в селското стопанство с 1.3 процентни пункта намира проявление в намаление на дела на сектора в брутната добавена стойност с 9.3 процентни пункта през 1997-1999 г. През 2000-2001 г. заетостта започва да намалява (0.3 процентни пункта), спадът в относителния дял на брутната добавена стойност продължава и е с 3.7 процентни пункта.

На практика промените в относителните тегла на заетостта и брутната добавена стойност за двата периода показват следното:

- През 1997-1999 г. с единица прираст на заетост в сектора на услугите се постига нарастване на брутната добавена стойност с 2.08. В следващите две години този прираст в сектора води до увеличение на брутната добавена стойност с 0.65 процентни пункта.

- През 1997-1999 г с единица намаление на заетостта в индустрията се постига нарастване на брутната добавена стойност с 1.07, докато за 2000-

2001 г. единица намаление на заетостта води до повишаване на брутната добавена стойност с 0.79.

- За периода 1997-1999 г. в селското стопанство единица прираст на труд е имал за резултат намаление на брутната добавена стойност със 7.1 процентни пункта През 2000-2001 г. са налице по-благоприятни тенденции, тъй като спадът на сектора в брутната добавена стойност е по-умерен и вече се постига и за сметка на намаляването на заетостта.

Извършените промени от гледна точка на ефективността на реструктурирането и преразпределението на заетостта между трите сектора на икономиката показват, че политиката за насърчаване търсенето на труд трябва да се насочи преди всичко към услугите и след това към индустрията. Въпреки че през периода 2000-2001 г. се появяват тенденции към намаляване на ефективността на реструктурирането, все още точката на насищане не е достигната и промените в заетостта имат позитивни въздействия върху ръста на добавената стойност. Налице са и положителни изменения в сектора на селското стопанство, но там все още заетостта е твърде висока в сравнение със структурите в ЕС, а и брутната добавена стойност на сектора продължава да намалява. В посока към нарастване на ефективната заетост в сектора на индустрията и услугите би трябвало да работят и политиките за насърчаване разкриването на нови работни места и samozаетостта.

Нарастването на заетостта в селското стопанство все още не е свързано с ефективно търсене на труд. Насочването на работната сила към този сектор на икономиката е по-скоро израз на търсене на възможности за заетост като алтернатива на безработицата. В този смисъл политиките в областта на селското стопанство трябва първо да очертаят проблемите на заетостта и след това да посочат пътищата за повишаване на ефективността ѝ.

Анализът показва, че реструктурирането на заетостта от началото на прехода досега от гледна точка на трите основни сектора на икономиката намира израз в движение на работната сила от индустрията и услугите към селското стопанство и безработицата. Това е довело до нарастване на ефективността на заетостта в индустрията и услугите с цената на ниска ефективност в селското стопанство и висока безработица.

Развитие на високите технологии и заетостта

Един от основните моменти в развитието на европейския единен трудов пазар е този за приоритетност на високотехнологичните производства, респ. на заетите в този сектор. Чрез създаване на повече работни места в него се очаква да се подобри съществено качеството на работната сила, тъй като тук е ангажирана висококвалифицирана работна сила. Затова инвестициите в сектора на високите технологии и за обучение на работна сила в него са елемент от стратегията за по-голяма конкурентоспособност на европейската икономика, по-висок икономически растеж и по-добър стандарт на живота.

Икономическите програми на последните две правителства включваха въпросите на високите технологии като аспект на структурата на икономиката с особено значение. Това предполага, че значимостта на сектора се оценява и за неговото развитие, както и за подготовката на релевантна работна сила ще се използват съответни инструменти и политики.

Въпреки това значението на сектора в икономическото развитие на страната намалява. Заключение се основава на резултати от направени изследвания в тази област, според които високотехнологичните производства дават по-малко от 10% от добавената стойност, като за периода 1996-1998 г. съотношението на създадената добавена стойност към обема на производството в този сектор намалява в сравнение с това за цялата икономиката.⁷

Основно място във високотехнологичния сектор заема телекомуникацията (31% от добавената стойност), следва производството на машини и оборудване (28%), производството на химически продукти (19%). Ръст на добавената стойност за посочения период има групата на високотехнологичните услуги, докато тези на високотехнологичния и средно високотехнологичния производствени сектори намаляват темпа на растеж. На фона на производствения спад заетостта в сектора също намалява - за периода 1996-1998 г. с 8968 работни места от общо 300 хил. (1996 г.) Намалението на заетостта във високотехнологичния сектор е 3 пъти по-голямо от това в цялата икономика за посочения период. В същото време заетостта в този сектор в страните от ЕС нараства съответно с 1.7% за високотехнологичните производства и с 6.4% за високотехнологичните услуги.⁸

България направи значителна крачка назад и по отношение на научно-развойната дейност. За периода 1996-1998 г. заетите в този сектор намаляват с 31.9% и дялът им в общата работна сила спада от 0.82% през 1996 на 0.62%, което е по-ниско от равнището за ЕС (1.27%), както и от това в Словения (1.20%), Естония (0.98%), Унгария (1.03%), Чехия (0.89 %) и др.⁹

В структурно отношение трябва да отбележим, че в сектора на услугите, който е основен източник на растеж в страната, дялът на заетите във високотехнологични услуги е 5.5% от общата заетост, а заетостта в полу-високотехнологични производства в индустрията е 27.7%. Данните се отнасят за 1998 г. и поради липса на по-нови е трудно да се оцени тенденцията в развитието. Дори обаче тази тенденция да е благоприятна в смисъл на повишаване дела на заетите във високотехнологичните производства и

⁷ Данните в този раздел са от Analysis of the Bulgarian Technology Development, working paper. Sofia, January 2001 (изследване на Центъра за икономическо развитие) и могат да се намерят в www.csd.bg – techpark.

⁸ Пак там, с.126.

⁹ Пак там, с.25.

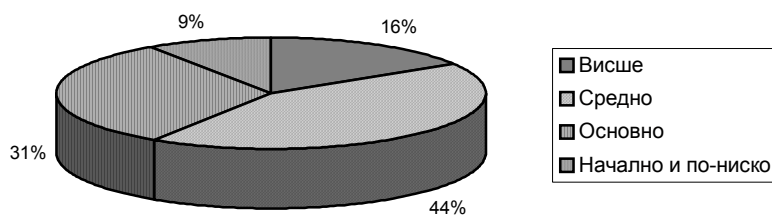
услуги, все още остава голяма ниша по отношение равнището на страните от ЕС и другите държави в преход.

Изоставащо развитие на качеството на човешкия потенциал

Известна като страна с добри качествени параметри на работната сила и на трудовия потенциал, измервани чрез образователното равнище и квалификационните структури, България все повече губи позиции в това отношение в сравнение с останалите държави в преход. Нещо повече, проблемите на качествено възпроизводство на трудовите ресурси започват да стават сходни с тези на развиващите се страни - ниска заетост, висока неформална заетост, заетост без социална осигуреност, отпадане от образователната система и нарастваща необразованост и неграмотност, силно влошено здравеопазване и труден достъп до здравната система, голяма безработица, засилена емиграция на млади и квалифицирани кадри и т.н.

Изходен момент на този аспект от анализа на трудовите ресурси е степента на познаване дълбочината на проблема и на тенденциите в неговото развитие. За последните 12 години качеството на трудовите ресурси се оценяваше преди всичко по показателя "равнище на образование". Отделни социологическа наблюдения обхващаха и други аспекти на "качеството", като епизодично докладваха за изследваните съвкупности и проблемите в това отношение. От 2001 г. периодичното наблюдение на заетостта и безработицата на НСИ включва и показател за "класове професии" на заетите. С този показател качествената оценка се допълва, но не се изчерпва. Ето защо следваща стъпка към решаване на проблема е изработването и внедряването на цялостна система от показатели за периодично наблюдение и анализиране на тенденциите в развитието на качествените аспекти на трудовите ресурси.

Според данните от периодичното наблюдение на заетостта и безработицата от септември 2001 г. структурата на населението на възраст 15 години и повече включва 16.0% хора с различни равнища на висше образование (степен специалист, бакалавър, магистър и доктор); 43.2% - със средно образование; 31.2% - с основно и 9.4% - с начално и по-ниско образование. Тази структура се доближава сравнително плътно до данни в международните източници, съпоставящи равнищата на образование на различни страни.¹⁰

¹⁰ EUROSTAT, Employment and labour market in Central European countries. Luxembourg, 2001.

Фиг. 3. Население на 15 и повече години по степен на образование, юни 2001

Източник. Наблюдението на заетостта и безработицата, НСИ.

През 2002 г. основно и по-ниско образование имат 28.9% от трудоспособното население, средно - 49.7% и висше образование - 22.3%.¹¹ Тези различия изискват внимателно отношение към източниците на информация и в последващите оценки, защото могат да бъдат база за противоположни оценки и съответно изводи и препоръки.

Анализирайки данните от табл. 5, можем да констатираме, че сред единадесет страни от т.нар. икономики в преход България има най-висок относителен дял на население в трудоспособна възраст с основно и по-ниско образование, един от ниските дялове на трудоспособно население със средно образование и сравнително невисок дял на такива с висше образование. Подобна образователна структура не подсказва, че е налице качествен трудов потенциал, способен да развива икономиката напред към технологичните и техническите нововъведения и прогреса на XXI век.

Таблица 5

Трудоспособно население по образователен признак в някои от страните в преход (%)

Страни	Общо	Основно и по-ниско	Средно	Висше
България	100.0	43.9	42.7	13.4
Чехия	100.0	23.8	67.0	9.1
Естония	100.0	26.2	51.3	22.5
Унгария	100.0	38.5	50.3	11.2
Латвия	100.0	30.6	55.3	14.1
Литва	100.0	31.3	36.8	31.9
Полша	100.0	33.1	58.3	8.6
Румъния	100.0	43.2	49.9	6.9
Русия	100.0	14.1	35.3	50.6
Словакия	100.0	28.8	63.5	7.6
Словения	100.0	33.9	53.9	12.1

Източник. EUROSTAT, Employment and labour market in Central European countries. Luxembourg, 2001.

Що се отнася до квалификационните структура на зетите, наличните данни за март и септември 2001 г. показват несъществени изменения, което е нормално в рамките на такъв къс период. Освен това наблюдаваните "класове професии" са с висока степен на агрегация, което заличава съществените подробности. С тези недостатъци информацията показва, че

¹¹ Статистически справочник. С., НСИ, 2002, с. 222.

малко над 20% от заетите са ръководни служители и аналитични специалисти, около 13% са т.нар. приложни специалисти, заетите с услуги на населението, охрана и търговия са около 13%, като делът на младежите (15-24 г.) в тази квалификационна група е почти 30%. Нискоквалифицираните работници са около 10% от заетите, а висококвалифицираните - около 15%. Същевременно значителна част от безработните са с ниско образование и квалификация (61.3% от всички регистрирани безработни в края на юли 2002 г.), но и преобладаващата част от заявените през юни 2002 г. свободни работни места са за хора без професия и специалност (67.2%). Очевидно е налице структурна безработица, за преодоляването на която е необходима много активна и гъвкава система за бърза преквалификация и обучение. Липсата на такава система предпоставя задържането на високо общо равнище на безработица за продължителен период.

Влошаващата се образователна база не е добра изходна основа и не осигурява възможности за бърза квалификационна промяна и адаптация към технологични новости. Последното е основна характеристика на производствените процеси и задължително условие за развитие на проспериращи икономики. Съпоставката на проблемите, които решават днес страните-членки на ЕС и някои от успешите в прехода държави във връзка с квалификацията и преквалификацията на трудовите им ресурси, обучението по време на целия трудов живот, допълнителното обучение, вторите професии, съвместяването на професии, фирмените политики за обучение и развитие на персонала и т.н., и проблемите, имащи актуално значение в тази област за нашата страна, открояват нарастващата степен на изоставането ни по отношение на приоритетността и грижата за трудовия потенциал.

Основни приоритети и политики за развитието на трудовия пазар

Очертаното състояние и посочените проблеми в пазара на труда в България от гледна точка на изискванията за присъединяване и на основните приоритети на развитие на пазарите на труда в ЕС показва, че акцентите трябва да бъдат поставени върху следното:

- *Трансфериране на икономическия растеж в растеж на заетостта*

Това включва подобряване на условията за превръщане на икономическия растеж във фактор за устойчиво нарастване на заетостта. Очакванията на ЕС са, че положителният и сравнително висок икономически растеж в България от последните години ще се запази и до 2003 г. (4.0% през 2002 и 5.0% през 2003 г.).¹² С тези прогнози България се нарежда заедно с Латвия, Литва и Естония в първата четворка. Същевременно прогнозите по отношение на растежа на заетостта остават все така по-ниски за България в сравнение със споменатите страни (нулев растеж за 2002 и 0.5% за 2003 г.)

¹² Employment in Europe, 2002, EC, p. 135.

Това означава, че равнището на безработица ще продължава да е високо, което ще запази всички произтичащи проблеми, свързани с равнището на доходи, социалните тежести за бюджета, ниските приходи за пенсионните фондове и т.н. Като частична превенция трябва да се поощри подобряването на трудовата активност, вкл. и чрез активните политика на пазара на труда.

• *Намаляване на скритата заетост*

Понижаването на равнището на безработица чрез преход от безработица към заетост, а не чрез преход от безработица към икономическа неактивност или заетост в сивата икономика трябва да се превърне в един от приоритетите на политиката по заетостта. Опитите за намаляване на скритата икономика в страната досега показват минимални успехи, което означава, че е необходима цялостна концепция и система от мерки и инструменти, последователност и постоянност, а не кампанийност и епизодичност. Държавността, законността, икономически изгодните условия и благоприятната бизнес-среда са само общият фон, в който трябва да се впишат конкретните данъчни, финансови, трудови правила за легитимни стопански дейности. Стъпки в това отношение са данъчните облекчения за ниско- и среднодоходните групи и по-висока събираемост на данъците от високодоходните групи на населението, контролът върху плащането на социални осигуровки, върху условията на труд и т.н.

• *Ефективно реструктуриране на работната сила*

Наличието на ясна структурна стратегия в развитието на икономиката и концентриране на приоритетите към сектора на високотехнологичните услуги и индустриални производства и подкрепата им с работещи механизми и политики са друга стъпка от общата програма за подобряване пазара на труда. Акцентите при такава стратегия трябва да бъдат поставени на инвестициите в човешкия капитал, които да му позволяват гъвкавост и адаптивност към динамичните технологични промени и конкурентност.

• *Адаптивност на работната сила и по-висока мобилност чрез по-гъвкава квалификация*

Приоритетите на политиката на трудовия пазар трябва да съдържат няколко аспекта на качествено възпроизводство на работната сила. Първият засяга обучението и подготовката ѝ в съответствие с изискванията на търсенето на труд. Протичащите промени в образователната система трябва да се концентрират във възможностите за трудова реализация на младежите, завършили съответните равнища на обучение. Вторият аспект засяга продължаващото обучение и по време на трудова дейност чрез различни форми на квалификация, преквалификация, допълнително обучение и т.н. Във връзка с това диалогът с работодателите както в държавните, така и в частните фирми трябва да се засили и да се насочи към търсене на подходящите взаимноизгодни условия за стимулиране обучението

на заетите. Третият аспект засяга възможностите за обучение и квалификация на безработните. Високият дял на безработни без образование и квалификация показва, че това е сериозна причина пред повторната трудовата интеграция и фактор за дългосрочна безработица.

• *Повишаване ефективността на активната политика на пазара на труда чрез по-целенасочен избор на рисковите групи*

Активните политики на пазара на труда се в процес на непрекъснато развитие и усъвършенстване. През последните години бяха направени сериозни стъпки в посока към преход от пасивна към активна политика на трудовия пазар и днес последната заема съществено място в борбата за намаляване на безработицата. Като особено положителен момент може да се отбележи развитието на регионалните политики и активното включване на регионалните структури в разработването на активни програми в сферата на труда. Въпреки това все още има проблеми в тази област, които са свързани най-вече с целевото предназначение на програмите и тяхната ефективност. Ето защо развитието на политиките в сферата на заетостта трябва да продължи, като се концентрира към рисковите групи и най-вече към насърчаването на заетостта на младежите и на дългосрочно безработните.

*

В сферата на трудовия пазар България е направила редица положителни крачки към развитие на съвременни институционални структури и законови рамки, осигуряващи либерални пазарни отношения. Същевременно редица проблеми, най-вече на силно дебалансирания трудов пазар, правят страната ни изоставаща по отношение на критериите и целите на европейските структури. Слабата икономическа активност, високата безработица, скритата заетост, ниските доходи, трудовата неосигуреност, условията на труд, качествените параметри на работната сила и т.н. са показатели, които спъват процеса на изравняването ни с другите страни в преход и със средното равнище за ЕС. Ето защо усилията на икономическата политика и в частност, на тази на пазара на труда, трябва да се концентрират преди всичко върху действия за преодоляване на различията в тенденциите на развитие и постепенното им намаляване с цел доближаване на критериите, очертани от форума в Лисабон като рамки на бъдещия единен европейски трудов пазар.

2.X.2002 г.